

V LJUBLJANI, OKTOBRA 1939

KULTURNA SLIKA NOVEGA MESTA IN NJEGOVO
ZUNANJE LICE

JOŽE GREGORIČ

Grb prošta Ivana Andreja
Stemberga (1653.—1666.)

Mesto je živ organizem, ki spreminja svoj obraz v mení časov in se razvija pod zunanjimi vplivi in pogoji, ki mu jih narekujejo politične, gospodarske in socialne prilike. Po svojem značaju so mesta verska in upravna središča in strateška oporišča naroda ali zemljepisno zaokroženega ozemlja. S tem, da so postala verska, torej

duhovna središča ljudi, so postala tudi netilo vsega kulturnega udejstvovanja, ter so tako verna slika vseh dogajanj in kulturnih naporov naroda ali ozemlja, ki si ga kulturno osvoje.

Kulturno življenje mesta je prav radi tega daleč nad onim v podeželju. Ta kulturna potencia mest se kaže predvsem v umetnostni tvornosti, ta pa je zopet v najtesnejši zvezi z verskimi in duhovnimi razpoloženji kake dobe.

Tako sta verski in kulturni razcvet vedno najtesneje povezana. Ta tesna povezanost med njima je v srednjem veku rodila zavidljiv višek — katedralo. Ona ni samo najvidnejši znak srednjeveškega mesta, najpopolnejše estetsko dopolnilo mestne slike, s katero se strne ves mestni kompleks v umetniško ubrano celoto, ampak je vse bolj kot to zunanji izraz religiozne razčustvovanosti srednjeveškega meščana.

Mesta so zato vidni spomeniki človeške kulture, v njih se je nabrala dragocena usedlina preteklih dob.

Kulturno življenje mesta se javlja danes že v njegovem zunanjem videzu, ki si ga je izoblikovalo v teku stoletij, v nasičenosti umetnostnih spomenikov in v kulturnih institucijah, katere si je ustvarilo in ki kažejo njegovo kulturno ambicijo.

Čeprav ne moremo govoriti o neprekinjenem umetniškem razvoju posameznega mesta, nam vendar nje-

govi umetnostni spomeniki podajo jasno sliko, kako je mesto spremljalo razvoj umetnosti v velikem svetu, število spomenikov posameznih dob pa je verno izpričevalo kulturne aktivnosti mesta.

Še en moment je, ki nas pouči o kulturni aktivnosti mesta, to je vpliv, ki ga je mesto imelo na ozemlje, ki mu kot središču pripada.

Najvažnejši faktor, ki oblikuje zunanji izraz mesta in preko katerega vsi ostali oblikovalci ne morejo, je njegov geografski položaj, ki mestu že takoj ob zibeli predpiše možnost in obliko razvoja. Tega, po naravi danega oblikovalca mestne slike ne more zabrisati nobena doba.

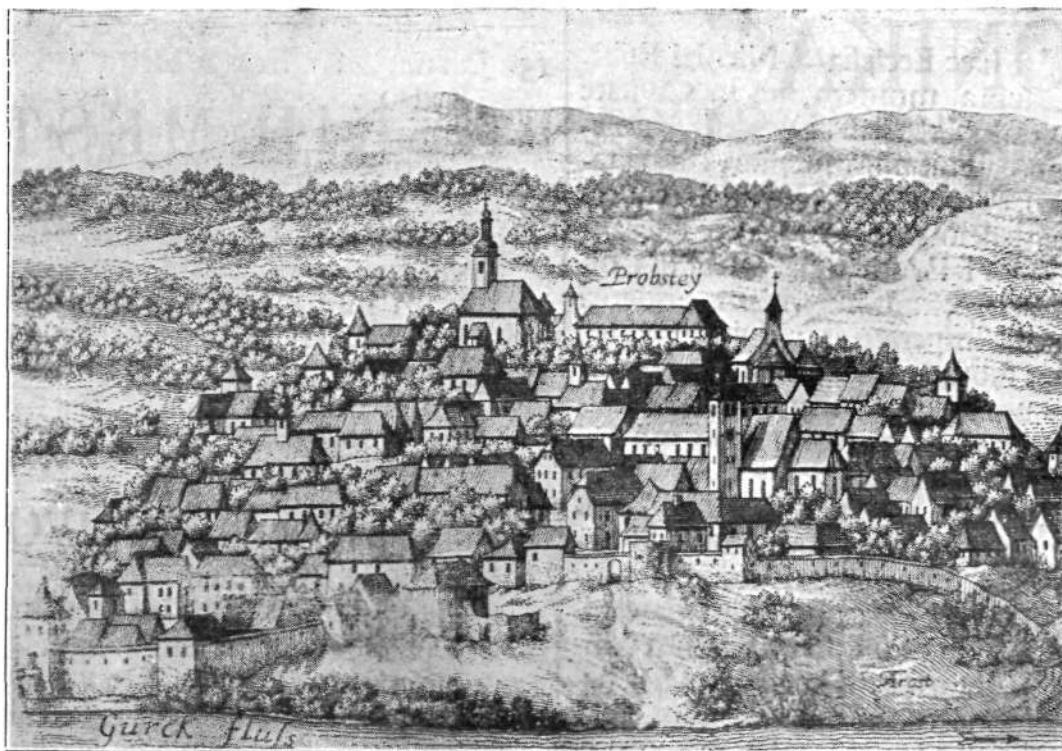
Vsa ta opazovanja veljajo seveda tudi za Novo mesto.

Oblika tal, na katerih se je mesto razvijalo, mu je narekovala prav tako in nič drugačno zunanjo podobo, kot jo danes ima. Človek, ki si je v visokem srednjem veku gradil tu svoje bivališče, se je prav dobro zavedal važnosti tega posebnega zemljepisnega položaja, se mu tenkočutno podredil in ga celo močno podčrtal s tem, da je na najvišji točki polotoka, na katerem si je v varnem objemu reke postavil dom, sezidal cerkev. Cerkev vrh hriba, pod njo množica hiš, ki se ob strmih, tesnih ulicah stiskajo v breg med vrtovi in drevjem, ki tesno vežejo mesto z okolico, je osnovno oporišče v zunanjem izrazu našega mesta, veljavno za vse poglede in nespremenljivo v vseh dobah in bo tudi ostalo za ves nadaljnji razvoj.

Trgovec in obrtnik sta prva kolonista novoustanovljenega mesta, ki mu ustvarita značaj trgovskega in s tem seveda tudi prometnega središča. Na podlagi posebnega trgovskega prava se je razvilo samostojno mestno pravo, izraženo v reku »Stadtluft macht frei«, ki ga izvršuje voljeni, od deželnega kneza potrjeni mestni sodnik.

Obile trgovske svoboščine, važne za gospodarski napredek mesta, med katerimi sta najvažnejša pravica svobodnega trgovanja in rednih letnih sejmov, so mesto postavile na trdno gospodarsko podlago.

Že kmalu po ustanovitvi je mesto dobilo trdno lupino, v katero je poslej več stoletij uklenjeno —

Valvasorjeva, po starosti druga, a zelo netočna slika Novega mesta iz leta 1689.

mestno obzidje in tako na zunaj ono zaokroženo obliko, ki mu je dajala veljavo pred podeželskimi naselji.

Urbanistično je ta prva doba mestne zgodovine zelo medla. Trgovec in obrtnik, ki sta se v velikem številu selila v mesto, sta se ustavila najprej ob glavni prometni žili. Tlorisna mreža, ki se je počasi razpredala po polotoku, je tipično srednjeveška. Veliki trg je v smislu srednjeveške urbanistike le močno razširjena prometna ulica. Pravokotno na njeno smer je bila izvršena parcelacija zemljišča in zazidana v sklenjenem sistemu hiš, ki so trg obkrožale od vseh štirih strani, s čemur je ta dobil ono intimno zaokroženost, ki je značilna za srednjeveške javne prostore. Vzporredno z naraščanjem prebivalstva se je večala tlorisna mreža, silila počasi v hrib, se radialno razporejala okrog njegovega vrha in tako nehoti podčrtavala njegov osrednji položaj. Srednjeveški način gradnje mest je v tej tlorisni razdelitvi jasno izražen in je še danes osnovna oblika mestne parcelacije.

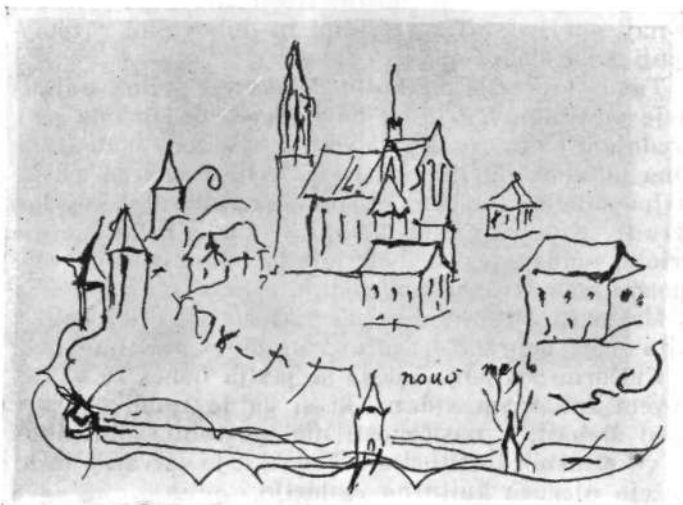
Že takoj ob početku mesta so meščani postavili na Kapiteljskem vrhu prvo skromno, a vendar dovolj prostorno cerkev, tako nam govori arhitektura te prve stavbe, ki je bila odkrita v zidovih sedanje cerkve. Mesto pa se je razvijalo naprej, se upravno okrepilo, pod varstvom svoboščin in mestnega sodnika se je razmahnila trgovina in obrt. Bogati in samozavestni meščani so si na mestu stare cerkve postavili novo monumentalno stavbo, sedanjo *kapiteljsko cerkev*, ki je s kamenito gmoto svojega prezbitorija visoko prerasla nizke mestne hišice in obvladala zunanjo podobo mesta. Tako je dobilo mesto svojo katedralo v malem, vidni zunanji znak moči in bogastva in religioznega čustvovanja srednjeveškega meščana. Ob zatonu srednjega veka postane mestna cerkev potem, ko se pri njej l. 1493. ustanovi kolegiatni kapitelj, kapiteljska in prevzame kmalu vlogo stolnice, v kateri je stolovala vrsta škofov in generalnih vikarjev oglejskega patri-

jarha. Mesto je dobilo tako najvišjo cerkveno institucijo in postalo cerkveno središče obširnega teritorija, ki ni obsegal samo Dolenjske, ampak se je njegov vpliv razširil tudi na sosednje Štajersko.

Drugi odličen spomenik gotske arhitekture postavijo ob koncu 15. stoletja frančiškani, ki za svojo samostansko cerkev prezidajo kapelo sv. Lenarta blizu mestnega obzidja. Staremu prezbitoriju so prizidali triladijsko poznogotsko dvorano in z njo uresničili ideal redovne pridigarske cerkve.

V 14. stoletju je bila pozidana cerkev sv. Antona, pozneje imenovana cerkev sv. Florijana, na današnjem Trgu sv. Florijana. L. 1428. pa se omenja tudi že cerkev mestnega špitala.

V istem času, ko je gotska umetnost izoblikovala mestno naselbino in zgradila vse najvažnejše mestne

Johannes Clobuciarich: Novo mesto 1604.

Novo mesto, Glavni trg l. 1895. s starim rotovžem in vodnjakom.

cerkve, se pojavijo prva kulturna prizadevanja na polju šolstva. Kanoniki so od ustanovitve kapitlja dalje, torej kmalu po l. 1493., vzdrževali svojo šolo, v kateri je učil sprva le organist »Chormeister«, kasneje poleg njega še eden, v 18. stoletju celo dva učitelja. Učenci kapiteljske šole so pomagali peti dnevni oficij in s petjem spremljali liturgijo v kapiteljski cerkvi, kot je to zahteval že ustanovitelj, cesar Maksimilijan I. Prvi postanek novomeških šol je torej zvezan z delovanjem kapitlja, obenem pa dvignjen porast pevske in muzikalne kulture, ki jo je kapitelj vedno vneto propagiral in ki je v tej dobi gotovo tudi v zvezi z drugim proštom, dunajskim škofom in glasbenikom evropskega slovesa, Jurijem Slatkonjo.

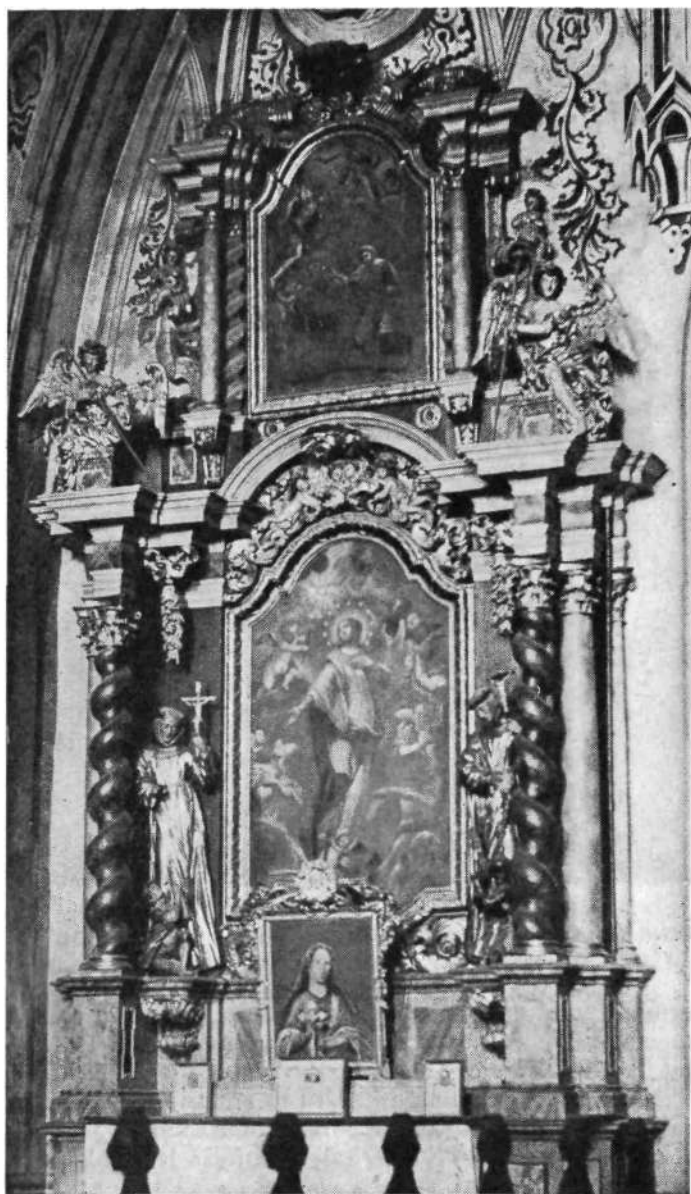
Do konca 15. stoletja je gospodarsko, cerkveno in kulturno življenje mesta urejeno. Upravno je mesto samostojno z najvišjo sodno oblastjo »krvavo rihto«, gospodarsko na višku cvetoče trgovine in obrti, cerkveno je kapitlju podrejen obširen teritorij. Prvo poldrugstoletje mestnega obstoja je zlata doba njegove zgodovine.

Če si skušamo predočiti zunanjo podobo mesta ob koncu 15. stoletja, moramo priznati, da je bila ta kaj slikovita. Močno obzidje s številnimi stolpi mu je dajalo trden okvir, za katerim se je gnetla pravtako slikovita skupina hiš s strmimi strehami, med njimi so se dvigali zvoniki cerkva, vsa ta pestro ubrana skupina pa je bila podrejena sijajni dominantni kapiteljske cerkve. V bistvu se je ta slika ohranila še vse 16. stoletje. Ko zbira Johannes Clobucciarich l. 1604.

gradivo za topografijo Notranje Avstrije, si za Novo mesto ne ve ustvariti boljše predstave, da nariše kapiteljsko cerkev v vencu le površno označenih hišic. Skratka, tako po talnem načrtu in zunanjem videzu je mesto tipična srednjeveška naselbina, kateri je dala formalno obliko gotika in katere sinteza je visoko nad mestnimi strehami stoječa cerkev.

Zlata doba mestnega razvoja je trajala še vso 1. polovico 16. stoletja in zdi se, da niti požar l. 1540. še ni resneje omajal njegovega blagostanja. Mesto je bilo gospodarsko močno, trgovina in obrt sta cveteli kot nikoli več kasneje. Dober dokaz za to je arhitektura Velikega trga, kjer so stale hiše bogatih trgovcev. V 2. polovici 16. stoletja je dobil trg tako značilno obliko s hišami, ki so imele v pritličju odprte arkade na trg, pod katerimi se je razvijala trgovina. Arhitektonsko je bil to gotovo najlepši trg v deželi. Od vseh štirih strani zaprt z bloki hiš, karakter mu je dajala njegova nagnjenost, s čemer je bila dosežena stopnjevita rast strmih streh, veljavo pa mu je dajal rotovž — mestna hiša. Hiše so bile široko zasnovane z odprtimi arkadnimi hodniki na dvoriščih. Kot edini primer se je do danes ohranila skoro nespremenjena Bergmannova hiša.

Arhitektura mestnega trga pomeni v umetnostni zgodovini Novega mesta dejansko konec gotike in prvi nastop renesanse, ki je kmalu nato, po velikem požaru l. 1576. končno zmagala. S tem je v razvoju Novega mesta končana prva etapa velikega gospodarskega in kulturnega razcvita — srednji vek, ki je mestu vtisnil

Stranski oltar Brezmadežne iz leta 1726., delo domače frančiškanske delavnice.

zunanjo podobo za vsa nadaljnja stoletja in katere tudi plodovita baročna doba ni mogla docela zabrisati in se je v talnem načrtu ohranila do danes.

Iz sredine 16. stoletja so ohranjeni v frančiškanski cerkvi trije odlični nagrobniki, od katerih sta datirana Lenkovičev z letnico 1569., Vilandersov pa z l. 1547. Tretji, Siegersdorfov, ni datiran, a je približno iz istega časa. Vsi trije predstavljajo figure umrlih v naravni velikosti; po stilu pripadajo že renesansi.

Ugoden gospodarski položaj mesta se je v 2. polovici 16. stoletja pričel krhati. Vrsta elementarnih nesreč, med katerimi je bila najhujša požar l. 1576., kateremu so v sledečih letih sledili še drugi in katerim se je večkrat pridružila še kuga, so mesto popolnoma opustošili. Kronist sporoča, da je na Velikem trgu rasla trava. Najhujši udarec za mesto pa je bila ustanovitev Karlovca l. 1579., ki je pritegnil nase trgovino in odvzel mestuvažno strateško funkcijo. Sedaj se je središče obmejnega vojaštva preneslo v Karlovec.

Vsem tem neprilikam je sledil gospodarski polom, iz katerega se mesto ni več dvignilo.

Po požaru l. 1576., ki ni opustošil samo velikega dela mesta, ampak hudo poškodoval tudi kapiteljsko cerkev, nastopi v mestu nova arhitekturna aktivnost, ki se prenese na kapitelj. Nekaj let po tem požaru zasede proštovski stolico *Polydor de Montagnana* in dobi cerkev še v razvalinah. Od osirotelih, po požaru hudo prizadetih meščanov si ni mogel nadejati uspešne pomoči, zato je sklenil s kanoniki posebno pogodbo, danes bi temu rekli »stavbno zadrugo«, po kateri so mu ti prepustili del svojih dohodkov za popravilo cerkve. Tako mu je bilo mogoče pričeti s popravili cerkve, a še vedno ni bilo dovolj sredstev na razpolago. Obrnil se je s prošnjo za pomoč na oglejskega patrijarha, katerega generalni vikar je bil. Ta je res daroval za kapiteljsko cerkev oltarno podobo sv. Miklavža, delo beneškega slikarja *J. Tintoretta*.

Dela na cerkvi ni več končal Polydor, ampak že njegov naslednik Marko Khun l. 1621. Isti prošt je temeljito prezidal tudi proštijo v smislu novega okusa, dobila je široko fasado in odprte arkadne hodnike okrog kvadratnega dvorišča. Zidana v reprezentativne namene za kapiteljsko duhovščino, je proštija zelo ambiciozna stavba, po arhitekturi sicer zelo enostavna in nerazčlenjena, v celoti pa masivna in monumentalna in tvori s cerkvijo posebno za pogled s severa izredno slikovito in učinkujočo skupino. Žal je nje pristni izraz močno oškodovan, ker so zazidali arkadne hodnike na dvorišču.

S temi prezidavami se je uveljavil barok, ki je kmalu nato razširil teritorij mesta preko mestnega obzidja. L. 1658. je bil položen temeljni kamen za kapucinsko cerkev, ki je bila l. 1672. posvečena in je ležala izven mestnega obzidja. Stari historični del mesta, kakor ga je zgradila gotika, je postal preozek.

Požar l. 1664. je občutno poškodoval frančiškansko cerkev. Pri njenem popravilu je sodeloval kapiteljski kanonik Matija Kastelic, ki je napravil načrt za nov obok, fasado in stolp. Gotski obok in stebre, ki so delili ladje, so odstranili le na ljubo novemu, torej modernejšemu slogu, kar je tem bolj razumljivo, če pomislimo, da je bil Kastelic doma s Prema na Notranjskem in se je gotovo že v domovini spoznal z novim slogom in ga propagiral v Novem mestu. Kastelic si je v mestu sezidal tudi hišo, katero je postavil pod varstvo Matere božje, katere relief je vzdian nad glavnimi vrati.

Plošča prošta grofa Thurna na proštiji v spomin podelitve infule.

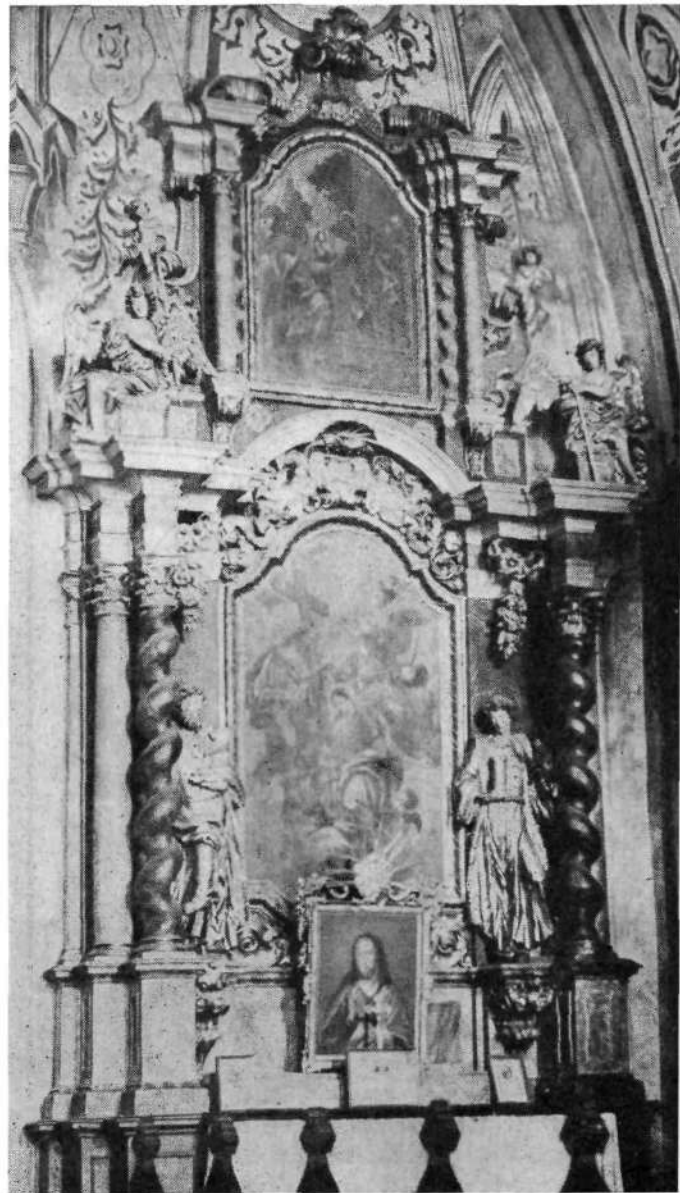
Istega leta so na trgu sv. Katarine sezidali njej posvečeno cerkev v spomin na požar. Ta čas nekako je bila sezidana tudi cerkev sv. Jurija na Bregu.

L. 1666. je imenovan za novomeškega prošta aristokrat *grof Thurn Valsassina*, katerega delovanje je za cerkev in umetnostno snovanje velikega pomena. Za novomeške prošte pridobi infulo in palico za vse večne čase in tako utrdi in poveča ugled novomeških proštov. Za stolnico je naročil nov veliki oltar in pontifikalije za prošte: pastore, pontifikalni križ, liturgične posode, vse odlično delo baročnega zlatarstva. Na njegovo pobudo je grmski graščak grof Mordax sezidal na Grmu kapelo Božjega groba. Da je vzdrževal Matija Kastelic stalno zvezo z domovino, pričajo plastična dela te dobe: relief M. B. na Kastelčevi hiši, relief, ki ga je naročil prošt Thurn za proštijo in petero reliefov skrivnosti sv. Rožnega venca na grmski kapeli, vsi so namreč izdelki neznanega kraškega kiparja odlične kvalitete. Taka je umetnostna produktivnost 17. stoletja.

Istočasno z likovno se v mestu razvije tudi literarna delavnost. Za konec 16. oziroma začetek 17. stoletja imamo za mesto izpričano prvo knjižnico, ki jo je vzdrževal kapitelj v svojem poslopju. Prošt Polydor Montagnana ji ob svoji smrti l. 1604. zapusti svojo osebno knjižnico. Prav gotovo je tudi frančiškanski samostan vzdrževal svojo knjižnico za samostanske potrebe. Številni srednjeveški rokopisi in inkunabule nam to dokazujejo.

V dobi katoliške obnove je prvi nastopil z obširnimi programom novomeški kanonik Matija Kastelic, ki je izdal več knjig nabožne vsebine. Umrl je l. 1688. in je pokopan v frančiškanski cerkvi. Nagrobni napis v latinskem jeziku v verzih si je sestavil sam. Njegovo delo je nadaljeval novomeščan o. Hipolit, kapucin, ki je nekaj časa živel tudi v novomeškem samostanu.

18. stoletje pomeni nov razcvet umetnosti, vendar ne toliko arhitekture kakor kiparstva in slikarstva. V frančiškanskem samostanu je delovala domača kiparska delavnica, katere izdelki so po stilu sorodni ljubljanski in kamniški podobarski delavnic. Središče frančiškanske podobarske delavnice je bil gotovo ljubljanski samostan. Izdelki te delavnice pa so zašli celo na Hrvaško. Svoje podružnice pa je delavnica ne-

Stranski oltar Marijinega kronanja iz l. 1726., delo domače frančiškanske delavnice.

dvomno imela v Kamniku in Novem mestu. Tu jo sledimo skoro celo 18. stoletje. Frančiškanska kronika nam o njej nudi naslednje podatke:

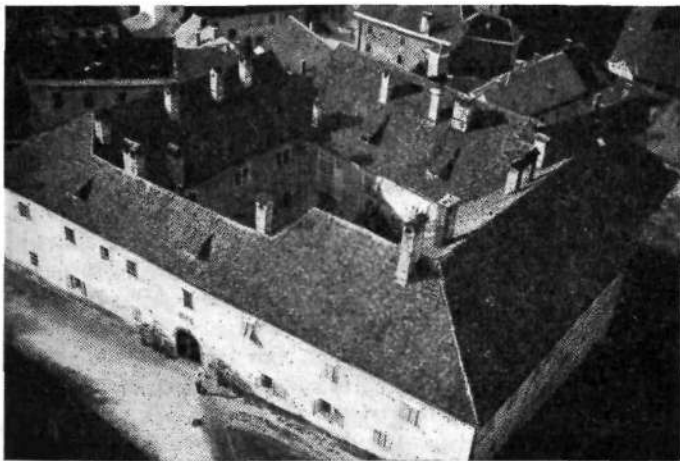
L. 1712. je napravil samostanski mizar br. Elcearij odlične omare za mašno obleko in posodje v zakristiji.

L. 1716. so postavili nove oltarje sv. Frančiška Serafinskega, sv. Antona Padovanskega v obeh kapelah in veliki oltar ter oltar v škapulirski kapeli. Napravili so jih bratje Dionizij in Ivo rezbarska dela, pozlatil jih je brat Laktancij, mizarska dela je izvršil br. Elcearij.

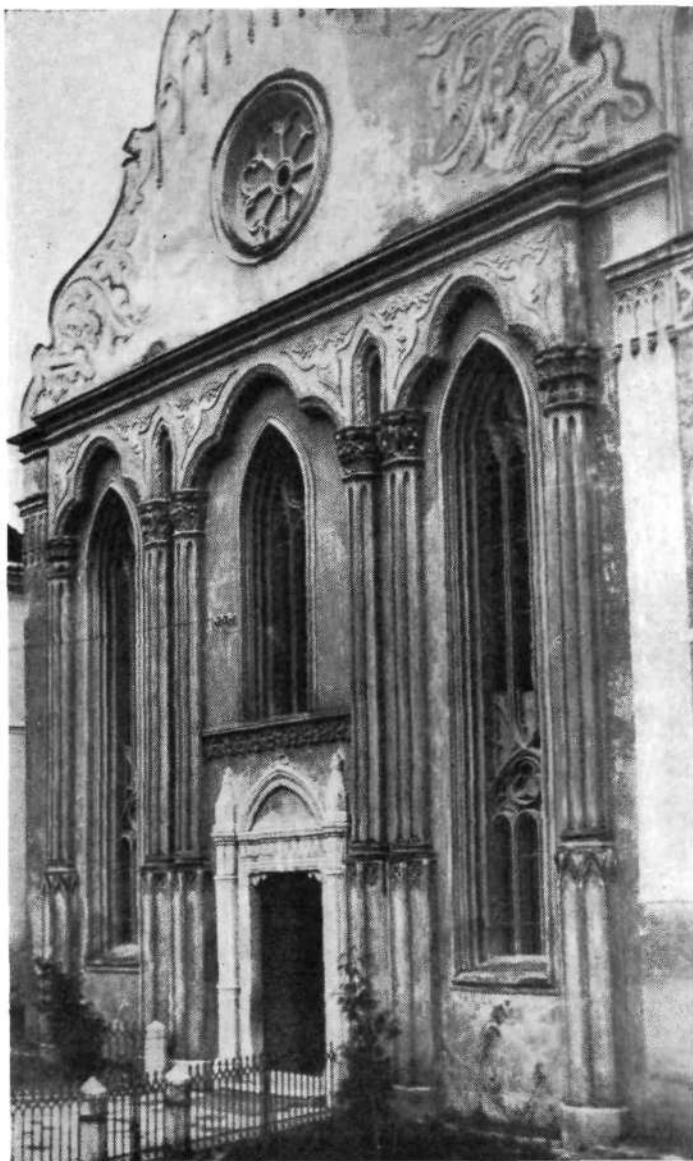
Za brata Elcearija Mayerja sporoča kronika, da je umrl 3. marca 1718., potem ko je živel v redu 11 let.

L. 1726. so postavili oltarja Brezmadežne in presv. Trojice.

L. 1730. so postavili pod korom oltarja sv. Marjete Kortonske in sv. Janeza Nepomuka. Vse te oltarje je l. 1740. posvetil kostanjeviški opat Aleksander baron Tauffrer.

Pogled na proštijo s kapiteljskega zvonika.

Novogotska fasada frančiškanske cerkve.

L. 1774. sta naredila nov tabernakelj na velikem oltarju brata Janez Wurzen, mizar, in Aleksander Rivalta, kipar.

L. 1781. sta naredila nov oltar sv. Antona br. Janez Lange, kipar, in Silvan Krkoč, mizar.

Za oba l. 1726. postavljena oltarja je oskrbel oltarne slike J. V. Metzinger, ki je naslikal tudi več slik za samostan. Metzinger je stal takrat na začetku svojega dela. Njegove slike za frančiškansko cerkev so morale prinesiti slikarju veliko pohvalo in novo, laskavo naročilo za kapiteljsko cerkev. L. 1733. mu je naročil prošt in škof *Jurij Franc Xav. de Marotti*, naj za 6 novih oltarjev naslika slike. Metzinger je izgotovil za kapitelj 10 oltarnih slik. Prvič je sedaj opazen vpliv mesta na deželo. Gotovo je pripisati vplivu prošta Marottija, da je dobil Metzinger obila naročila za sosednje gradove: Otočec, Graben.

Na škofa Marottija spominjata dve marmorni plošči, ena v farni cerkvi v Šmarju pri Jelšah, ki pove, da jo je omenjeni škof posvetil l. 1721., druga v šmarski podružnici sv. Roka, ki jo je posvetil isti

škof l. 1729. Ni pa znano, ali je škof cerkvi posvetil le kot patron župnije — dekanija Šmarje pri Jelšah spada še danes pod patronat kolegiatnega kapitlja novomeškega — ali je škof Marotti tudi sodeloval pri gradnji in dekoraciji tega bisera baročne arhitekture na Štajerskem.

Škof Marotti je zidal cerkev na Veseli gori pri Šent Rupertu, odlično centralno stavbo in oskrbel zanj tudi notranjo opravo, od katere je veliki oltar eden najlepših baročnih oltarjev Slovenije.

Arhitektura 18. stoletja je ustvarila rotovž na Velikem trgu, ki so si ga meščani zgradili po vzoru ljubljanskega. Mestno sliko pa so na zunaj spremenile baročne strehe stolpov novomeških cerkva.

Tako je bila končana zadnja, zelo produktivna in po kvaliteti visoko vredna umetnostna delavnost v mestu. Vse, kar se je po 18. stoletju dalje v mestu gradilo, zaostaja daleč za dobo gotike in baroka. Mesto je, kakor bomo videli potem, ko je v sredi 18. stoletja imelo še intimen značaj umetniško zgrajene naselbine, katere glavni znak so bili stolpi številnih cerkva, že ob koncu tega stoletja občutno spremenilo svojo sliko. Že l. 1786. je padlo mestno obzidje. Podrli so obrambne stolpe, nekaj pa jih prezidali v stanovanjske hiše. Istega leta je vlada razpustila kapucinski samostan. Štiri leta nato, l. 1790., so podrli špitalsko cerkev in cerkev sv. Jurija. L. 1794. pa je pogorela cerkev sv. Katarine. S tem je izgubilo mesto svojo trdno lupino, ki ga je oklepala in mu dajala na zunaj zaokroženo obliko. V mestni sliki pa so nastale občutne vrzeli, saj so v nekaj letih podrli kar 4 cerkve.

18. stoletje prinese mestu novo institucijo, ki je pritegnila nase znanstveno in literarno delo, l. 1746. je bila ustanovljena novomeška gimnazija. S tem dejstvom stopi v ospredje frančiškanski samostan, katerega očetje so postali profesorji na novoustanovljenem zavodu, ki so v svoje roke sprejeli vsa prizadevanja po omiki in napredku hrepeneče mladine in v naslednjem stoletju postali duša slovensko zavednega dijaštva. L. 1778. so prevzeli frančiškani tudi pouk na novoosnovani ljudski šoli. Z istim letom pa je prenehala delovati kapiteljska šola.

Ob koncu tega stoletja je dobilo Novo mesto tudi svojega prvega historiografa. Bil je to starograbski gospod grof Žiga Breckerfeld, ki je l. 1790. spisal zgodovinske slike Novega mesta.

Duhovni življenj te dobe se je dvignil torej na najvišjo stopnjo, ki je bila v tedanjih časih mogoča. Središče vsega duhovnega napredka je postala gimnazija, ki pa je svoje delovanje razvila do najvišjih moči šele v naslednjem stoletju.

Ko je bila l. 1748. ustanovljena tudi kresija, t. j. okrožni urad, je postalo mesto tudi upravno središče Dolenjske, torej res njena metropola, saj so bile v mestu koncentrirane vse najvažnejše ustanove: cerkvena, politična in kulturna. Na tej stopnji razvoja je dohitela mesto prevratna doba francoske revolucije.

Politične in socialne spremembe ob koncu 18. stoletja, ki so dobile najvidnejši izraz v veliki francoski revoluciji, katera je preplavila vso Evropo, niso samo sprevrgle družabnega sistema človeške družbe, ampak so prav tako usodno vplivale na duhovno kulturo človeštva, razvrednotile dosedanje religiozno, filozofsko, znanstveno in umetniško prizadevanje in ga uravnale v novo smer.

Požar francoske revolucije je gesla novega časa razširil po vsej Evropi. Zavojevanju evropske kulture po glasnikih svobodomiselnih idej francoskih revolucionarjev je sledilo tudi teritorialno zavojevanje, uresničeno po Napoleonovem cesarstvu.

Genij mladega Napoleona si je z ostalo Evropo pokoril seveda tudi naše kraje, ki jih je po dunajskem miru združil z Istro in Dalmacijo v Ilirske province. Slovenci so po tisočletnem presledku zopet doživeli za kratek hip politično svobodo, ki je vzbudila v njih dosedaj dremajočo narodno zavest in prvi slovenski pesnik, učenec novomeških šol, Valentin Vodnik, je zapel svojo Ilirijo oživljeno.

Novemu mestu je bila v upravi ilirskih province pridružena važna vloga. Postalo je središče Dolenjskega distrikta in sedež intendanta. Njegova politično upravna oblast je obsegala 8 kantonov, t. j. vse ozemlje od Višnje gore in Save na severu, do Kolpe na jugu. Novomeški kanton je imel 6 županstev, teritorij mestne občine pa se je raztezal tudi na 34 okoliških vasi. Vse nove uredbe francoske uprave pa so bile le kratkotrajne. Takoj po padcu Napoleona se je vzpostavil stari red. Toda prebujena narodna zavest ni več zamrla in je imela za posledico vedno ostrejšo diferenciacijo slovenskega in nemškega življa.

Šele l. 1848. je dalo narodnostnemu gibanju nov zagon. Na pragu revolucijskega gibanja je bil kot znanilec novih časov uprizorjen Linhartov Veseli dan ali Matiček se ženi kot prva slovenska prireditev v Novem mestu. Ob koncu leta je bilo ustanovljeno »Slovensko društvo«, katerega program je bil »izobrazba slovenskega jezika in dvig narodne zavesti«.

To, komaj prebujeno narodno gibanje, ki je obetalo nove čase slovensko mislečemu življu v Novem mestu, pa je kmalu s silo udušil Bachov absolutizem in za nekaj časa je bila zopet nemška Kazina središče novomeške visoke družbe.

Po padcu Bachovega režima je nasilno zadrževano narodno gibanje znova zaživelo: pričela se je doba taborov in čitalnic. Nov, razveseljiv dvig narodne zavesti pomeni za Novo mesto l. 1865., ko je mesto praznovalo svojo 500 letnico. Prihod Južnega Sokola iz Ljubljane in navdušene besede dr. Zarnika so zdrmile Novomeščane, ki so ob tej priliki osnovali Narodno čitalnico, ki je l. 1873. dobila svoj lastni dom, prvi na Slovenskem. Obenem se je prvič pojavila misel na mestni muzej, ki bi dobil svoje prostore v čitalnici in ki bi hranil vse, za novomeško zgodovino važne predmete.

Odslej je vse XIX. stoletje in prvo desetletje XX. stoletja izpolnjeno z delom za edini cilj, ki si ga je že Slovensko društvo stavilo za svoj program: »izobrazba slovenskega jezika in dvig narodne zavesti«. Okrog čitalnice se odslej zbira vse, kar je slovensko zavedno. Iz nje kot matičnega društva se odcepi »Dolenjsko pevsko društvo«, ki ga je vodil odličen muzik Ignacij Hladnik, Katoliško društvo rokodelskih pomočnikov pa je postalo steber slovenskega diletantskega odra. Tem društvom se pridružita še Dolenjski Sokol in Podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda, vse z namenom, da utrdijo med meščanstvom slovensko misel in spodbujajo tla nemštva, ki se je skušalo umetno zdržati v ospredju.

Že pred tem je slovenščina zmagala tudi na novomeškem rotovžu, ko je mesto dobilo prvega sloven-

Vstati Krist, frančiškanska delavnica 1726.

skega župana Mihaela Kmetiča. Poslej je tudi mestna zbornica živahno sodelovala pri novem narodnostnem pokretu in se zavedala, da je v skupnem nastopu vseh dan pogoj za zmago slovenske misli. Občinski odbor je ogorčeno protestiral proti napadom nemške druhali na zborovalce Ciril-Methodove družbe v Ptuj in se po krvavih dogodkih v Ljubljani udeležil svečane zadušnice za Adamičem in Lundrom v kapiteljski cerkvi, nato pa z meščanstvom vred manifestiral za južno-slovensko univerzo v Ljubljani.

Središče kulturnega življenja v tej dobi je bila gimnazija, katere odlični profesorji frančiškani so znali v dijakih vzbuditi zavest slovanstva, ko so jim v ne-

Pontifikalni križ prošta grofa Thurna.

Pastorale prošta grofa Thurna.

obveznih urah predavali staroslovenščino, ruščino in hrvaščino.

Kulturno prizadevanje predstavljajo ob koncu stoletja predvsem tri imena: Ivan Vrhovec, Janez Trdina in Ignacij Hladnik. Prof. Ivan Vrhovec, ki je napisal prvo obširno zgodovino Novega mesta, je vzbudil zanimanje za preteklost mesta in bil obenem prepoveditelj novomeškega družabnega življenja. Z Novim mestom nerazdružno zvezan je pisatelj Janez Trdina, duhovit slikar dolenjske krajine in njenega ljudstva in oster kritik meščanske ozkosrčnosti in političnih prerekanj Novomeščanov. Tretji, Ignacij Hladnik, je osrednja postava v razvoju glasbene kulture, ki jo je dvignil na visoko kvalitetno stopnjo.

Tem trem se pridružujejo še nešteta druga imena kulturnih delavcev, ki so pomagali pri izgraditvi slovenske kulture in ki so vsi izšli iz Novega mesta in njegove gimnazije. Na začetku novega stoletja more novomeška gimnazija zabeležiti med svojimi dijaki tudi stvaritelja moderne slovenske književnosti, Otona Župančiča in Dragotina Ketteja.

Med važne kulturne ustanove spada novomeško tiskarstvo. Novo mesto je dobilo svojo prvo tiskarno sredi XIX. stoletja, ki jo je osnoval Konstantin Tandler, temu pa je sledil Vincenc Bobnar. Najpomembnejši pa je Ivan Krajec, ki je v l. 1877./78. ponatisnil Valvasorjevo Slavo vojvodine Kranjske in Koroško vojvodstvo. L. 1885. je pričel izdajati list Dolenjske novice, ki so izhajale do l. 1920. in nudijo najvernejši vpogled v vse novomeško javno življenje.

Kakšna je umetnostna delavnost XIX. stoletja? Videli smo že, kako je proti koncu XVIII. stoletja izhrala tradicija baročne dobe, kako se je pričela slikovita zunanja slika mesta rušiti, kako je mesto zgubilo svojo trdno lupino — obzidje in se pričelo širiti preko historigričnih tal.

Vzporedno velikim političnim in socialnim spremembam, ki so imele svoje korenine v duhovni preorientaciji človeštva, se je moralo spremeniti tudi umetnostno naziranje. V likovni umetnosti zapadne

Evrope sledita vzporedno političnim prevratom dve umetniški struji: klasicizem in romantika. Klasicizem postane dvorni slog novega Napoleonovega cesarstva. S preokretom svetovne politike, kot posledica porajajoče se narodne zavesti vseh narodov se kot protitež klasicizmu izoblikuje poizkus nove duhovne obnove — historizem. Romantika vzbudi zanimanje za lastno umetniško preteklost.

Historizem je v obliki nove romantike in nove gotike zajel tudi našo deželo in napravil usodno napako, ker je popravil spomenike srednjeveških cerkva v enotnem slogu ter odstranjal iz njih dodatke kasnejših dob.

Tudi Novo mesto je zajel val romantike skoro istočasno s prebujenjem narodne zavesti. Ko praznuje l. 1865. mesto 500 letnico ustanovitve, se sproži misel, naj se v spomin na to slavlje v čistem gotickem stilu dozida in restavrira najstarejši spomenik mesta, kapiteljska cerkev. To se sicer ni zgodilo, vendar cerkev ni ušla uničujočemu delu nove struje. V 2. polovici stoletja je bil najprej prezidan stolp in dobil mesto večkupolne baročne strehe strmo gotsko piramido. V notranjščini so bili odstranjeni vsi baročni oltarji in nadomeščeni z neenakovrednimi podobarskimi izdelki. Isto se je zgodilo tudi v frančiškanski cerkvi, kjer so se morali umakniti nenadomestljivi baročni oltarji domače frančiškanske delavnice okornim novogotskim izdelkom.

Vendar je nova gotika ustvarila v Novem mestu delo, ki mu ne moremo odrekati kvalitete, to je fasada frančiškanske cerkve, ki jo je zasnoval l. 1866. Italijan Pascoli.

Motiv kapiteljskega stolpa pa je dobil po vsej Dolenjski nešteto posnemovalcev in je danes značilen za vse ozemlje, ki je cerkveno podrejeno novomeškemu kapitlju.

Tudi novogotska okna v kapiteljskem prezbiteriju so odlično slikarsko delo in pač najboljše, kar je bilo tedaj za naše cerkve izdelanega.

Tudi lice mesta se je v tej dobi občutno spremenilo. Mesto je izgubilo 5 cerkva, uničena pa je bila intimna zaključenost Velikega trga, ko so sezidali novi most in zato podrli vrsto hiš, ki so trg zapirale proti jugu. Nova gotika je določila tudi obliko rotovžu, ki je zamenjal učinkovito staro stavbo iz l. 1730. in ki gotovo ni v okras sedanjemu trgu.

Podoba srednjeveškega mesta se je popolnoma razblinila, posebno še, ker se je mesto pričelo širiti v okolico, zidati so pričeli pod Kapiteljskim hribom okoli nekdanjega kapucinskega samostana, kjer so že

Kapitel starega rotovža.

pred vojno zrasla tri velika poslopja: mestna stanovanjska hiša, gimnazija in okrajno načelstvo.

Po vojni se je mestni teritorij s priključitvijo predmestij in z zidavo novih mestnih delov izredno povečal. Ta izredno plodovita povojna gradbena delavnost je žal ostala v umetniškem oziru popolnoma brezpomembna. Ne samo, da so vsi novi mestni deli zidani brez najmanjše želje, ustvariti urbanistično zadovoljiv organizem, tudi pri prezidavah na teritoriju starega mesta se ni prav nič oziralo na njegove zgodovinsko, umetniško in estetsko izrazite poteze. Vse prezidave so bile izvršene brez enotne zasnove in so stari del mesta občutno oškodovale, v njegovo zunanjo sliko pa vrinile množico motečih elementov, katerih zlahka ali pa sploh ne bo mogoče več popraviti.

Ideja enotne urbanistične zasnove, ki naj bi staremu delu mesta vrnila nekdanjo lepotno zadovoljivo sliko, še vedno ni dozorela do uresničenja. Zato je mestu nujno potreben dobro organiziran mestni gradbeni urad, katerega naj bi vodil umetnik arhitekt, kajti le ta bo znal z ljubeznijo izluščiti dane vrednote in v okviru teh graditi novo mesto sodobnosti. Pogoji temu pa je regulacijski načrt, ki ga mesto do danes še nima.

Med izrazito kulturne institucije more mesto, razen gimnazije, prišteti 28 večjih in manjših knjižnic, kar je za mesto s 4500 prebivalci gotovo lepo število. Vendar so nekatere od teh le majhne, priložnostne zbirke knjig.

Najstarejši knjižnici sta kapiteljska in frančiškanska, ki datirata v konec 15. stoletja. Žal pa sta obe, posebno kapiteljska v neurejenem stanju, ki je kljub odličnemu materialu za študij danes neuporabna.

Frančiškanska je kolikortoliko urejena in šteje 7533 del v 9730 zvezkih. Posebna dragocenost knjižnice so rokopisi in inkunabule. Eden najzanimivejših oddelkov je medicinski.

Po številu knjig ji sledi sokolska knjižnica z več kot 5548 knjigami in železničarska jubilejna knjižnica z 2938 knjigami. Obe sta najvažnejši izposojevalni knjižnici v mestu. Gimnazijska učiteljska knjižnica ima 5245 knjig.

Razen knjižnic in gimnazije ni v mestu nobene institucije z izrazito kulturnim programom.

Za Novo mesto, ki si danes večkrat samozavestno lasti naziv »Metropola Dolenjske«, pa ni dovolj, da je le cerkveno in upravno središče dežele, manjka mu še tretja sestavina, to je kulturna, kajti le v tem primeru bo upravičeno nosilo laskavi naziv, ki si ga je nadelo.

Naloga, ki naše mesto v tem pogledu še čaka, je obsežena v treh točkah, ki jih je postavil univ. prof. dr. F. Stelè v »Kroniki slovenskih mest«:¹

1. Ohranjevanje podedovanih vrednot.
2. Pospeševanje obstoječih kulturnih prizadevanj.
3. Ustanavljanje novih, za značaj mesta potrebnih kulturnih vrednot.

Za ohranjanje podedovanih vrednot se v mestu po vojni ni ničesar storilo. Varstvo spomenikov in varstvo domačega miljeja sta v Novem mestu najbolj zastavljeni od vseh slovenskih mest.²

Za pospeševanje obstoječih prizadevanj mesto ne stori nič.

Zato mora vložiti čim več skrbi v ustanavljanje novih vrednot, ki so za značaj mesta, kot središče Dolenjske potrebna.

Prvo, kar manjka našemu mestu, je na nestrankarski podlagi organizirana ljudska univerza s trdnim programom, z urejeno knjižnico in predavalnico. Ljudska univerza bi morala med drugim skrbeti tudi za centralni katalog vseh važnejših novomeških knjižnic, kar bo omogočilo pregled čez znanstveni material, ki je v mestu na razpolago.

Drugo, nadvse važno ustanovo, za katero teži vsako sodobno mesto, ki noče biti kulturno mrtvo, *mestni muzej*, snuje Novo mesto prav v teh dneh.

Naloga mestnega muzeja je, zbrati vse dokumente preteklih dob, ki so v zvezi z mestom in ozemljem,

Metzingerjeva sv. Barbara v kapiteljski cerkvi.

¹ Dr. Fr. Stelè, Kulturne naloge mest. Kronika V., 153.

² Dr. Fr. Mesesnel, Slovenec, 26. II, 1939.

Novo mesto v »Popotnih spominih« Henrika Coste iz l. 1848.

ki mu je kot cerkvenemu in politično-upravnemu središču pripadalo. Mestni muzej naj skupno z ljudsko univerzo pokaže meščanu zasidranost vsega današnjega kulturnega življenja v preteklosti. Obe instituciji naj postaneta osnovi v napredku in poglobitvi ljudske izobrazbe. Šele ko bo meščanstvo dobilo stik s preteklostjo, bo kos tudi vsem sodobnim nalogam, ki ga čakajo.

Tako bosta mestni muzej in ljudska univerza izpolnila veliko vrzel v kulturnem življenju našega mesta in podala pogoje za nov kulturni razvoj, ki bo mesto dvignil tudi do kulturnega žarišča Dolenjske.

Če kratko strnemo pregled kulturne aktivnosti mesta, se nam pokažejo te osnovne poteze:

Umetnostna produkcija se je dvakrat v zgodovini povzpela na zavirljivo višino. Prvič v gotiki, ki je vtisnila mestni sliki njen karakter, izoblikovala tlorisno razdelitev in ustvarila glavne arhitekturne spomenike, kapiteljsko in frančiškansko cerkev.

Drugič se umetnostno snovanje dvigne v baroku, ki je v mestu ustvaril nekaj intimnih, zaključenih prostorov, v mestno sliko pa z igrivimi stolpi cerkva vnesel nekaj južnjaško veselega razpoloženja ter z razkošnimi zlatimi oltarji znal pričarati v cerkve daljni odsev blestečega bogastva baročnega prostora.

Glavna tvorca te visoke kulturne aktivnosti srednjega veka ter 17. in 18. stoletja sta kapitelj in frančiškanski samostan.

Kapitelj je s svojo visoko cerkveno funkcijo dal mestu značaj cerkvenega središča, imena proštov Polydora de Montagnane (1582.—1604.), grofa Thurna Valsassine (1666.—1679.) in Jurija Franca Ksaverija de Marottija (1715.—1740.) pa so za vedno tesno povezana z umetniškim prizadevanjem.

Frančiškanski samostan se odlikuje sredi 18. stoletja s podobarsko delavnico.

Le sporadično se vzporedno umetnostni tvornosti pojavljajo prvi poizkusi pismenstva. Mejniki v merjenju sil med obema tokovima je gimnazija in le tej moramo pripisati, da je literarno in znanstveno delo v 19. in 20. stoletju visoko prehitelo likovno umetnost.

Z gimnazijo se dvigne ugled *frančiškanskega samostana*, ki prevzame njeno vodstvo.

Obe cerkveni instituciji pa zgubita svoj osrednji pomen pri oblikovanju kulturnega razvoja našega mesta z važnimi odloki vlade.

Kapitelj je že l. 1789. zgubil svojo samostojnost in bil prideljen ljubljanski škofiji.

Frančiškanom pa je bilo l. 1870. odvzeto vodstvo gimnazije, ki je prešlo na državo.

Visoka kulturna aktivnost obeh zavodov je tako prenehala in se vse do danes ni mogla dvigniti na nekdanjo višino.

Vse 19. stoletje nosi posledice francoske revolucije in iz nje izvirajočih družabnih sprememb in po l. 1848. vedno močnejšega narodnostnega gibanja, ki pripravlja pot novi dobi v svobodni državi.

Umetnost zajame kvarni val historizma, ki do kraja uniči spomenike baročne dobe.

Nova, povojna doba je za kulturni razvoj doslej malopomembna. Opazna je sicer porast civilizatoričnih dobrin, a tem večje pomanjkanje kulturnih vrednot in prizadevanj. Temu je kriva duhovno razvržena sedanost, ko se človek peha za materialnimi dobrinami in pozablja pri tem na vsak višje usmerjen pogled, kar se občuti v vsem našem javnem življenju. Tako je ta zadnja doba v zgodovini našega mesta za oblikovanje kulturne aktivnosti, gledana v perspektivi srednjega veka in baroka, revna in malopomembna.